

LEI DELSEN

De mythe ‘migratie is goed voor de economie’

I. INLEIDING

Vrij verkeer van werknemers staat om diverse redenen momenteel hoog op de Europese en nationale beleidsagenda en is onderwerp van de actuele discussie in de media. Het wordt gezien als een natuurlijke uitkomst van de Europese eenheidsmarkt. Immigratie wordt beschouwd als oplossing voor de structurele problemen die zich op de Europese arbeidsmarkten voordoen, zoals personeelsgebrek en als antwoord op de vergrijzing en ontgroening.¹ Voor het zendende land betekent emigratie bevordering van de economische groei door kennisoverdracht, investeringen, consumptie en inkomensovermakingen door migranten. Een win-win situatie dus. Dat vrij verkeer van werknemers goed is voor de economie is een mythe. Externe effecten van migratie spelen een belangrijke rol, maar deze krijgen in de migratieliteratuur ten onrechte weinig of geen aandacht. Dat geldt ook voor de invloed die immigratie hierdoor heeft op de emigratie. Bovendien zijn er altijd economische winnaars en verliezers. Om dit aan te tonen wordt in dit hoofdstuk ingegaan op de (verwachte) economische gevolgen van de Oost-Westmigratie. De economische effecten van migratie betreffen op de eerste plaats economische gevolgen van migratie voor de individuele migrant, die de migratiebeslissing mede bepalen, op de tweede plaats de gevolgen op mesoniveau voor bepaalde groepen op de arbeidsmarkt en de kapitaalverschaffers en op de derde plaats de macro-economische gevolgen voor de totale regio, het ontvangende land en voor het zendende land. Samen spelen deze effecten een belangrijke rol in de

beoordeling van het economisch nut van migratie.

2. ECONOMISCHE MIGRATIETHEORIE

De economische theorie kan geen complete verklaring geven voor de migratiestromen, omdat haar uitgangspunt – volledig vrije mobiliteit van arbeid – niet realistisch is. Naast restrictief beleid zijn er taal- en culturele barrières. Echter economische variabelen spelen een belangrijke rol bij de migratiebeslissing. Economen hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan het begrijpen van geografische mobiliteit door het ontwikkelen en testen van de *human capital*-theorie van migratie. De *human capital*-theorie beschouwt migratie als een investering waarvan de kosten nu worden gedragen om opbrengsten over een langere periode in de toekomst te verkrijgen. Indien de contante waarde van de opbrengsten groter is dan de aan de mobiliteit verbonden (monetaire en psychische) kosten wordt verondersteld dat de mensen zullen besluiten te migreren. Regionale welvaartsverschillen spelen een belangrijke rol, zoals loonverschillen, werkloosheidspercentages, kosten van levensonderhoud, publieke voorzieningen en uitkeringen. De belangrijkste kosten zijn de transportkosten, het gederfde inkomen tijdens verhuizing, de psychische kosten van het verlaten van familie en vrienden en het verlies van senioriteit en pensioenuitkering. Ook de kosten van verkoop en koop van een huis, het leren van een nieuwe taal en de schoolonderbreking van de kinderen spelen een rol. Migratie uit Centraal en Oost Europa bevestigt de *human capital*-theorie: leeftijd, gezinsomstandigheden, opleidingsniveau, afstand en werkloosheid zijn belangrijke determinanten van migratie.² Migratie daalt met de leeftijd; gehuwde werknemers migreren minder dan alleenstaande werknemers. Leeftijd is de beste voorspeller voor wie zal migreren en opleiding is de beste indicator voor wie zal migreren binnen een leeftijdsgroep. De mi-

gratievoet neemt toe met het opleidingsniveau. De *human capital*-theorie voorspelt eveneens dat migratie afneemt met de afstand. De economische theorie veronderstelt dus dat wanneer een mens emigreert dit een economisch voordelige keuze is: de baten overtreffen de kosten. In een perfecte markt geldt bovendien dat dit microvoordeel ook leidt tot macrovoordeel. Zo stelt de Sociaal-Economische Raad in haar advies over arbeidsmobiliteit in de Europese Unie (EU) dat arbeidsmobiliteit tussen en binnen lidstaten in de EU kan leiden tot een betere aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt. De allocatie van het beschikbare arbeidspotentieel wordt hierdoor efficiënter en leidt daarmee tot hogere economische groei. Het wegnemen van bestaande belemmeringen voor arbeidsmobiliteit is dus van belang.³ Volgens de Commissie Sociaal Economisch Deskundigen van de SER dient bevordering van de arbeidsmobiliteit en het opheffen van belemmeringen een belangrijke doelstelling van beleid te blijven. Zij pleit in haar advies van mei 2004 voor opheffing van de beperkende maatregelen voor het vrije verkeer van werknemers, liefst in Europees verband, en vóór 2007. Zij vreest voor een domino-effect als Duitsland de opheffing uitstelt tot 2011.⁴ Tegen 2011 moet de hele Europese arbeidsmarkt helemaal vrij zijn.

In de migratieliteratuur worden loonverschillen gezien als een belangrijke en krachtige prikkel die mensen er toe aanzet te migreren en elders een baan te zoeken. Immigratie leidt tot meer aanbod op de arbeidsmarkt. De lagere lonen betekenen ook lagere productiekosten. In een concurrerende markt leidt dit volgens de standaard economische theorie tot lagere prijzen en indien de vraag naar producten niet inelastisch is, stijgt de vraag naar goederen en diensten. Vervolgens nemen de werkgelegenheid en de lonen toe. De winst van het gastland van immigratie, het zogenaamde immigratiesurplus uit de economische modellen met naar evenwicht tenderende arbeidsmarkten met afnemende meeropbrengsten, is afhankelijk van de mate

waarin de output van de immigranten groter is dan hun inkomen. Volgens de neoklassieke economische theorie leidt migratie dus tot economische groei. In de praktijk kan die causale relatie ook omgekeerd zijn. Een economische 'boom' kan tot het aantrekken van immigranten leiden om een tekort aan arbeidskrachten op te vangen. Zonder deze immigratie zouden vacatures open blijven staan en wordt 'nee' verkocht. De recente ervaring van Spanje illustreert dit. Het Spaanse groeimodel betreft vooral de bouw en de dienstensector, waaronder huishoudens en hotels en restaurants, en is arbeidsintensief met lage kwalificatie-eisen. De sterke werkgelegenheidsgroei in deze sectoren gedurende de jaren 2000-2005 is voor de helft bezet door (illegale) immigranten. Deels betreft dit banen waarvoor, ondanks aanzienlijke structurele werkloosheid, een tekort aan aanbod was. Rond 85% van de immigranten werkt in banen met lage kwalificatie-eisen en beneden hun opleidingsniveau. De lonen in de groeisectoren daalden, evenals de productiviteit. Als gevolg van immigratie is de welvaarts-groei, de groei van het inkomen per hoofd, in Spanje gedaald. Of dit groeimodel houdbaar is zal nog moeten blijken, immers investeringen in menselijke kapitaal zijn afwezig.⁵ In theorie is het ook mogelijk dat immigratie tot een stijging van het totale inkomen leidt, maar dit totale inkomen minder snel stijgt dan het aantal inwoners, zodat het inkomen per hoofd van de bevolking (de welvaart) afneemt. Ook is het mogelijk dat het immigratiesurplus kleiner is dan de herverdeling tussen de productiefactoren, arbeid en kapitaal en tussen binnenlandse werknemers en immigranten.

In de praktijk zijn de effecten van migratie op de lonen en de werkgelegenheid en op de totale output afhankelijk van het arbeidsmarktgedrag en van instituties, zoals het minimumloon, de ontslagbescherming en werkloosheidsuitkeringen. Op basis van de neoklassieke theorie luidt de conclusie dat deze instituties loonaanpassingen tegengaan en vervolgens tot werkloosheid leiden. Voor het gastland

betekent immigratie daardoor in de praktijk *of* een daling van de lonen *of* een toename van de werkloosheid, vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Indien de arbeidsmarkt niet ruimt en door immigratie de werkloosheid toeneemt onder bestaande ingezetenen is het minder zeker dat automatisch een inkomenswinst van die ingezetenen optreedt.⁶ De beleidsaanbeveling die hieruit volgt is: immigratie is voordelig, beperk niet de migratie, maar hervorm de arbeidsmarktinstituties in het gastland. Volgens de algemeen geldende neoklassieke economische theorie leidt economische groei tot een vermindering van de salariskloof, waardoor de verplaatsing van bedrijven en de migratiestromen van arbeid vertragen. Bij vrij verkeer van personen gaat dit proces volgens deze theorie door tot de loonverschillen beperkt zijn tot de kosten van migratie. De Oost-Westmigratie is dus een voordelig tijdelijk fenomeen.

3. MICRO-ECONOMISCHE EFFECTEN

De Europese praktijk laat zien dat migratie gepaard gaat met aanzienlijke onzekerheden voor de individuele migrant. Het inkomen van migranten ligt hoger dan het inkomen in het oorsprongland. Verschillen in economische ontwikkeling hebben effect op de bereidheid van de immigranten om aangeboden werk in het gastland te aanvaarden. Het grootste deel van de immigranten is actief in het onderste segment van de arbeidsmarkt, dat wil zeggen doet laag- en ongeschoold werk. Dat werk is vaak onzeker en laagbetaald. Ook hoger opgeleide immigranten komen veelal terecht in laagbetaalde banen. Migranten uit Oost-Europa slagen er niet in hun menselijk kapitaal in het Westen te verzilveren; de genoten opleiding is onvoldoende overdraagbaar.⁷ Immigranten verdienen minder dan de inheemse werknemers doordat werkgevers minder informatie hebben over migranten en in dienst nemen riskanter is;

locatiespecifieke vaardigheden spelen eveneens een rol. Vooral ongeschoolde werknemers lopen de kans te verliezen van internationale migratie. Naast verschillen in economische kenmerken, spelen hier ook directe en indirecte discriminatie een rol. Voor de werkgever in het ontvangende land betekent immigratie *windfall* van menselijk kapitaal, ook al is het meegenomen menselijk kapitaal niet geheel toegesneden, hij heeft er niet voor hoeven te betalen. Ook verdringing en diploma-inflatie kunnen het gevolg zijn. Bij verdringing gaan de banen naar beter opgeleiden, de minder geschoolden worden naar lagere functies verdrongen, wat de laagst opgeleiden in de werkloosheidsverzekering doet belanden. Diploma-inflatie houdt in dat bij toetreding tot de arbeidsmarkt een minder hoge functie wordt bereikt met hetzelfde diploma dan in het verleden.

Immigranten uit Oost Europa zijn geconcentreerd in enkele bedrijfstakken; vooral in de dienstensector, waaronder particuliere huishoudens, hotels en restaurants en de gezondheidszorg, de bouw en in de land- en tuinbouw.⁸ Dit zijn sectoren waar de lonen relatief laag zijn en de arbeidsvoorwaarden vaak minder gunstig. Immigranten zijn ook oververtegenwoordigd in illegale arbeid. Er is sprake van baanconcurrentie vooral voor laag geschoolde banen. Aan die onderkant van de Europese arbeidsmarkten heersen typisch geen tekorten, maar leggen het wettelijke minimumloon en minimumloonschalen wel een vloer in het loongebouw. Als de loonvoet niet daalt onder het huidige minimumloon zal er geen welvaartswinst door immigratie optreden en zal de werkloosheid toenemen. Een lager minimumloon betekent echter dat werkenden in het gastland onder de minimale welvaartsgrens zakken.⁹ Immigratie zet de minimumlonen onder druk. Een laag opleidingsniveau kan er ook toe leiden dat immigranten niet aan het werk komen, als gevolg van de werkloosheids- en armoedevallen. Het stelsel van sociale zekerheid in het gastland wordt hierdoor mogelijk extra belast. Het netto-effect van de immigratie op de overheidsfinanciën van het

gastland, dat wil zeggen op zowel de overheidsuitgaven als -inkomsten, lijkt tot dusverre gering te zijn.¹⁰

Meer ongeschoolde immigranten die bereid zijn om te werken maken de markt concurrerender en voegen zo in theorie ook extra banen toe voor de lokale werknemers door loondaling. Echter indien immigranten vooral bestaan uit ongeschoolden, dan zal er substitutie optreden voor de ongeschoolden in het gastland, waardoor fricties kunnen ontstaan, zoals integratieproblemen en negatieve externe effecten zoals maatschappelijke spanningen die tot extra kosten leiden. De hoger opgeleiden in het gastland zullen profiteren van het grotere aanbod van goedkopere ongeschoolde werknemers, dankzij de complementariteit tussen de hoogopgeleiden en immigranten. Dat geschoolde werknemers en ongeschoolde werknemers complementen zijn is een standaard veronderstelling in de economische migratieliteratuur.¹¹ Immigratie kan dus de lonen van ongeschoolden onder druk zetten en de werkloosheid van ongeschoolden in het gastland doen toenemen. Het tegenovergestelde effect doet zich voor bij immigratie van geschoolden. Het merendeel van de empirische studies laat het theoretisch verwachte negatieve effect zien tussen migratie en lonen en werkgelegenheid van laaggeschoolde werknemers en een zwak positief effect van immigratie op de lonen en de werkgelegenheid van hoogopgeleide *native* werknemers. Er is geen systematisch verband tussen immigratie en werkloosheid; of deze relatie geldt slechts voor de korte termijn. Echter in Europa is de werkloosheid onder immigranten twee tot drie keer zo groot als onder de nationale bevolking. Het opleidingsniveau van de buitenlanders heeft een sterk positief effect op het hebben van werk.¹²

In een gebied met hetzelfde gemiddelde loon kan de bruto migratie hoog zijn, zelfs als de netto migratie nul is. Bijvoorbeeld, werknemers met een productiviteit onder het gemiddelde verhuizen naar gebieden met een gelijkere verdeling van lonen en werknemers met een bovengemid-

delde productiviteit verhuizen naar gebieden met minder gelijke inkomensverdeling. Immers, verwacht mag worden dat geschoolde en professionele werknemers voordeel hebben van migratie vanuit een land met een gelijke inkomensverdeling naar een land waar de loonverschillen tussen geschoolde en ongeschoolde werknemers groot zijn. Ongeschoolde werknemers in landen met gelijkere inkomensverdeling zullen minder prikkel hebben tot emigratie, omdat zij relatief goed worden betaald. In landen met relatief grote inkomensverschillen verdienen geschoolde werknemers relatief goed, maar zijn er grote potentiële voordelen voor ongeschoolden om te emigreren. Dit heeft uiteraard vergaande economische gevolgen voor zowel het zendende als het ontvangende land. In Europese verzorgingsstaten, zoals Nederland, zijn de loon- en inkomensverschillen relatief klein. Dit trekt mensen aan met beneden gemiddelde productiviteit en vormt een prikkel voor emigratie van mensen met een bovengemiddelde productiviteit. Averechtse selectie kan het gevolg zijn.

Landen met een relatief hoge bescherming (uitkeringen) trekken burgers aan met een hoog risico uit lidstaten met een laag niveau van sociale uitkeringen. Mensen met een laag risico zullen het land mogelijk verlaten. Ook dit is een vorm van averechtse selectie. De financieringsgrondslag voor de verzorgingsstaten wordt hierdoor smaller. Sociaal toerisme of welvaartstoerisme kan zich voordoen, doordat de sociale voorzieningen en ook het vrije gebruik van publieke infrastructuur hoger is dan in de recentelijk toegetreden EU-landen. Migratie wordt niet alleen bevorderd door marktgeoriënteerde prikkels, maar ook door staatgeïnduceerde prikkels.¹³ Door dit sociaal toerisme staan de middelen voor sociaal beleid onder druk. Sociaal toerisme betreft de migratie van uitkeringstrekkers naar staten waar de sociale uitkeringen hoger zijn, de stroom van mensen van minder genereuze naar meer genereuze verzorgingsstaten. Sociaal toerisme zal toenemen onder invloed van de euro, maar vooral ook als gevolg van de

recente uitbreiding van de EU met 10 lidstaten. De EU uitbreiding kan tot een ontmanteling van de Europese welvaartsstaten leiden.¹⁴ Er is empirisch bewijs voor het bestaan van sociaal toerisme, met name in de EU. Dit impliceert dat voor ongeschoolde of arme ingezetenen de gevolgen van immigratie niet alleen bestaan uit een reductie van hun lonen en baanmogelijkheden, maar bovendien uit een vermindering van redistributieve programma's.¹⁵

De Commissie Sociaal Economische Deskundigen (CSED) van de SER concludeert dat voor sociale zekerheidstoerisme uit de nieuwe lidstaten niet gevreesd hoeft te worden, vanwege hoge migratiekosten die zwaar drukken op de lage inkomens en de mogelijkheden die lidstaten hebben zich hiertegen te wapenen, via regulering. Tegelijkertijd pleit de CSED voor liberalisering.¹⁶ Bijvoorbeeld, vanaf 1 mei 2006 hebben burgers van de Europese Unie ruimer recht op vrij verblijf in andere landen van de EU. Als ze een geldig identiteitsbewijs of paspoort hebben, mogen ze drie maanden in een ander land van de EU verblijven en zouden onder de oude regelgeving in die drie maanden bijstand kunnen claimen. Daarom is medio 2006 de Eerste Kamer akkoord gegaan met een aanpassing van de Wet Werk en Bijstand om 'bijstandstoerisme' naar Nederland te voorkomen. In deze aanpassing wordt de voorwaarde opgenomen dat men voor recht op bijstand 'in Nederland woonachtig moet zijn' en dat inwoners van de Europese Unie die vanaf 1 mei 2006 drie maanden vrij in Nederland mogen verblijven, in die periode geen recht op bijstand kunnen claimen. De beperking van het recht op bijstand gaat ook gelden voor inwoners van de EU die als werkzoekende naar Nederland komen.¹⁷

4. MACRO-ECONOMISCHE EFFECTEN

Modelmatige schattingen van de economische gevolgen van migratie tonen aan dat Oost-Westmigratie tot extra groei in de totale regio (EU 25) leidt. In het gastland neemt de economische groei toe en in het zendende land neemt de economische groei af. Voor de totale regio neemt het inkomen van de werknemers af en dat van kapitaaleigenaren toe. Werknemers leveren bovendien in ten gunste van de inkomens van de immigranten. In het zendende land profiteren de werknemers ten koste van de kapitaaleigenaren en in het gastland profiteren de kapitaaleigenaren ten koste van de werknemers. Het arbeidsinkomen in het gastland neemt af als gevolg van loonrigiditeit en werkloosheidsuitkeringen. Migratie levert een immigratiesurplus op, maar dit gaat gepaard met inkomensherverdelingen tussen regio's en tussen productiefactoren die aanzienlijk groter zijn dan dit immigratiesurplus.¹⁸ Migratie is dus vooral goed voor bepaalde groepen binnen de economie. Tegelijkertijd convergeert het inkomen per capita in de totale regio, omdat de lonen en de werkgelegenheid toenemen in het zendende land.¹⁹

De macro-effecten van migratie, en daarmee de economische wenselijkheid van volledig vrij verkeer van personen, zijn naast de kenmerken van de immigranten in belangrijke mate afhankelijk van de economische conjunctuur en van de structurele situatie op de arbeidsmarkt. De arbeidsmarkten in de Europese Unie worden gekenmerkt door hoge werkloosheid onder laagopgeleiden en een vraagoverschot naar hoogopgeleiden. Deze twee tegengrijpende trends zijn niet van voorbijgaande aard, in tegendeel, verwacht wordt dat dit in de toekomst alleen maar sterker zal worden. Een selectief migratiebeleid dat ongeschoolde immigranten voorkomt en hoogopgeleide buitenlandse werknemers (ook van buiten de EU) aantrekt is niet alleen een veilig beleid om economische groei te bevorderen, maar ook om de vraag naar ongeschoolde bin-

nenlandse arbeidskrachten te vergroten.²⁰ Ierland kan hier als voorbeeld gelden. Dit land is veranderd van een emigratieland in een immigratieland. De Ierse economie heeft de afgelopen jaren aanzienlijk geprofiteerd van de toegenomen instroom van hoogopgeleide mensen, die volgde op een verandering in de regeling betreffende werkvergunningen om het tekort aan arbeidskrachten op te vangen.²¹ In Ierland is gekozen voor een soortgelijke benadering als in het Verenigd Koninkrijk. Relevant hierbij is dat alle immigranten die naar Ierland komen al een werkaanbieding hebben en dat de integratie voornamelijk via de arbeidsmarkt plaatsvindt.

Het merendeel van de oude EU lidstaten heeft beperkingen op immigratie uit de Midden- en Oost-Europese landen geïntroduceerd gedurende minimaal de eerste twee jaren van overgangperiode.²² Tot 1 mei 2011 kunnen lidstaten die beperkingen handhaven. Daarna zijn beperkingen verboden. Recent is een trend zichtbaar naar een meer selectief beleid, bijvoorbeeld in Duitsland, Verenigd Koninkrijk en Frankrijk als voorbereiding op de *battle for brains*. Ook in Nederland speelt deze discussie op dit moment. Bijvoorbeeld de Raad van Economische Aangelegenheden is voor een selectief migratiebeleid.²³ De Europese Commissie heeft begin januari 2007 bekend gemaakt, naar Amerikaans voorbeeld, een *green card* te gaan introduceren. Dit systeem van beperkte werkvergunningen zal ervoor zorgen dat hoogopgeleide migranten sneller en gemakkelijker in de EU aan het werk kunnen en willen. Doel is de Europese economie concurrerender te maken. EU-lidstaten zullen echter ook in de toekomst zelf kunnen blijven bepalen hoeveel immigranten het toelaat. In september 2007 zal de Commissie de definitieve plannen voor een Europese *green card* presenteren. Echter ook hier zijn verliezers. De Europese Commissie denkt nog na over een methode om te voorkomen dat arme landen lijden onder het massale vertrek van hooggeschoolden (*brain drain*). Bijvoorbeeld, door er voor te zorgen dat hoogopgeleide

migranten na een aantal jaren Europa terugkeren naar hun geboorteland om dat te helpen opbouwen.

Illegale migratie en pendelarbeid blijven uiteraard opties. In Europa is de groei van illegale arbeid door immigratie vooral vraaggeïndiceerd.²⁴ Het merendeel van de illegale migranten wordt als zwartwerker in dienst genomen. Illegale arbeid biedt werkgevers een mogelijkheid om de arbeidskosten te verminderen en laag te houden. In 2005 bedroeg het aantal illegale vreemdelingen in Nederland naar schatting tussen 70.000 en 185.000.²⁵ De illegale werknemer is onverzekerd, heeft geen rechtspositie en is aan de willekeur van de werkgever overgeleverd. Oneerlijke concurrentie tussen bedrijven met en zonder zwartwerker treedt hierdoor op. Dit schaadt de formele economie. Om de toestroom van illegalen in te perken wordt door de EU-landen samengewerkt bij patrouilles aan de buitengrenzen van de EU. In Nederland is de Arbeidsinspectie vanaf 2004 uitgebreid met 80 inspecteurs tot 180 eind 2006. Toezicht en handhaving impliceren aanzienlijke transactiekosten.

5. CONVERGENTIE OF DIVERGENTIE?

Niet alleen in de reeds genoemde modelmatige schattingen van het immigratievolume en van de economische effecten van migratie, ook de Commissie Sociaal Economische Deskundigen (CSED) van de SER gaat in haar advies uit van economische convergentie tussen Oost en West op de lange duur. Voor de meeste toetredende landen zal het nog minstens 25 jaar duren voordat zij een levensstandaard van driekwart van het gemiddelde van de EU 15 hebben bereikt.²⁶ Van deze convergentie hoeft echter geen sprake te zijn; in de praktijk kan er zelfs sprake zijn van economische divergentie. De salariskloof tussen Oost en West is aanzienlijk. Bijvoorbeeld, in Nederland zijn de arbeidskosten zes tot tien keer zo hoog als in de tien nieuwe lidstaten.

Voor een deel worden deze loonverschillen gecompenseerd door productiviteitsverschillen. Een lage loonvoet die in redelijke verhouding staat tot de arbeidsproductiviteit is een belangrijke voorwaarde om te concurreren op de Europese interne markt. Echter binnen de Europese interne markt bestaat er in de economisch zwakkere regio's een tendens de lonen te laten stijgen tot het niveau in de landen met de sterkere economieën. Zowel de werkgevers als de werknemers in de rijkere landen ondersteunen dit, daar zij hiervan profiteren. De bonden en de werknemers in de armere landen zullen de hogere lonen als referentiepunt hanteren voor hun eigen looneisen. Hierdoor stijgen de lonen meer dan de productiviteitsgroei. De arbeidskosten per eenheid product – een belangrijke maat voor de concurrentiekracht – nemen hierdoor toe ten koste van de concurrentiepositie van de armere MOE-landen.²⁷ Het investeringsklimaat verslechtert: voor bedrijven wordt het hierdoor minder aantrekkelijk om een nieuwe productielijn op te zetten in bijvoorbeeld die MOE-landen. Economische divergentie in plaats van economische convergentie kan het gevolg zijn. De toename van de lokale werkloosheid vormt vervolgens een prikkel tot emigratie.

Economische divergentie kan ook optreden als gevolg van schaafeffecten, zoals naar voren wordt gebracht in de nieuwe handelstheorie van Krugman,²⁸ wanneer de lidstaten zich in toenemende mate specialiseren in goederen en diensten waarvoor zij een comparatief voordeel hebben. De nieuwe economische geografie wijst daarnaast op het bestaan van *agglomeration economics*, waarbij de productie zich geografisch clustert als gevolg van het bestaan van grote aantallen productieverbanden en relaties.²⁹ Schaalvoordelen zijn eveneens de drijvende kracht achter deze agglomeraties. Bedrijven en werknemers in bepaalde regio's clusteren wanneer die regio's verder integreren: handelsliberalisatie stimuleert migratiestromen. Een toename van de bevolking heeft schaalvoordelen: meer consumptie en lagere vaste kosten per eenheid product en kortere ver-

bindingslijnen waardoor agglomeratievoordelen ontstaan. Immigratie leidt door de schaalvoordelen of de concentratie tot een toename van de gemiddelde lonen en emigratie tot een daling. Ook dit leidt tot sterkere kern-periferiepatronen. Er is sprake van divergentie in plaats van convergentie. De Oost-Westmigratie stabiliseert niet, maar wordt een permanent verschijnsel.

Economische ontwikkeling in de oorspronglanden betekent een toename van inkomen en daarmee een makkelijker financiering van de migratiekosten die tot een toename van de migratiestroom kan leiden. Of dit effect optreedt, is afhankelijk van het ontwikkelingsniveau van het betreffende land. Bovendien kan worden verwacht dat zelfs indien de nieuwe lidstaten er in slagen een inhaalslag te maken in termen van lonen en levensstandaard, de inkomensverschillen tussen Oost- en West-Europa groot zullen blijven. Met ander woorden de beperkingen op immigratie zullen niet substantieel de druk op de lonen en de banenmarkt wegnemen, maar eerder tot een uitstel van de invloed leiden.³⁰

6. OORSPRONGLANDBEGINSEL VERSUS WERKLANDBEGINSEL

De activiteiten van zelfstandige buitenlandse werknemers en diensten van buitenlandse bedrijven worden niet meegenomen in de simulaties van verwachte arbeidsmigratie en verwachte economische effecten van de recente EU-uitbreiding. Bij vrij verkeer van werknemers in de EU geldt het 'werklandbeginsel' voor de te hanteren arbeidsvoorwaarden. Met dit werklandbeginsel wordt concurrentievervalsing en daarmee negatieve beleidsconcurrentie – *social dumping* en de *race to the bottom* – voorkomen. Sociale dumping betreft het concurreren van landen op basis van niet-loonkosten met hun instituties – arbeidsvoorwaarden, sociale rechten en sociale kosten. De verlaging van de

sociale standaarden in het rijke Noorden is een vorm van sociale dumping. Ook het doelbewust geen aandacht besteden door de minder ontwikkelde EU-landen aan sociale wetgeving en sociale bescherming is een vorm van sociale dumping. Hier doet zich een 'gevangen dilemma' voor. Of een land verbetert zijn eigen concurrentiepositie wanneer andere landen geen maatregelen nemen, of het land voorkomt een verslechtering van de eigen concurrentiepositie indien soortgelijke maatregelen in het buitenland worden genomen. De *race-to-the-bottom* verwijst naar concurrerende sociale afbraak, deregulering en belastingverlaging die voor de concurrerende landen leidt tot lager dan gewenste loonniveaus en lager dan geprefereerde niveaus van sociale bescherming. Door het werklandbeginsel wordt concurrentie op basis van arbeidsvoorwaarden tussen werkgevers én tussen werknemers onderling tegengaan. Immers zowel gelijke behandeling van werknemers als van zelfstandigen wordt gerealiseerd. Dit bevordert stabiele arbeidsverhoudingen en arbeidsrust en daarmee de arbeidsproductiviteit en de concurrentiepositie en draagt bij aan een aantrekkelijk vestigingsklimaat.

Het werklandbeginsel stimuleert het vrije verkeer van werknemers van arme(re) landen naar rijke(re) landen en ontmoedigt de migratie van rijke(re) naar arme(re) landen. De jurist Pennings concludeerde in 2003 dat de achterliggende gedachten van het werklandbeginsel nog steeds actueel zijn, met name door de toetreding van de nieuwe lidstaten.³¹ Naar het oordeel van de CSED is het onwaarschijnlijk dat de verschillen in sociale zekerheidsuitgaven tussen de oude en de nieuwe lidstaten tot sociale dumping zullen leiden en zal deze vestigingsplaatsconcurrentie op sociale premies zich niet voordoen. Concurrentie dient juist plaats te vinden op basis van loonkosten en sociale zekerheidskosten. Zij pleit voor een ruimere toepassing van het oorspronglandbeginsel en een versoepeling van de regels voor detachering van werknemers op basis van het werklandbeginsel.³²

De Dienstenrichtlijn van de Europese Commissie van 13 januari 2004, de zogenaamde Bolkestein-richtlijn, heeft tot doel een echte interne markt voor diensten te creëren. De grensoverschrijdende dienstverlening wordt bevorderd, met name voor het midden- en kleinbedrijf, om daarmee bij te dragen aan de ontwikkeling van bedrijfsmogelijkheden en uiteindelijk meer banen te creëren. De Bolkestein-richtlijn ruilt het werklandbeginsel in voor het beginsel van het land van herkomst, het oorspronglandbeginsel, met vergaande gevolgen voor de nationale arbeidsmarkten. Werknemers die naar een ander EU-land worden uitgezonden, zullen onder de arbeidsvoorwaarden blijven werken van het EU-land waar ze vandaan komen. Ook de controle van de bedrijven zal gebeuren in het land van oorsprong. De Sociaal-Economische Raad concludeerde recentelijk in haar advies over deze Dienstenrichtlijn dat de toepassing van het oorspronglandbeginsel voor het vrij verkeer van diensten geenszins tot aantasting van sociale verworvenheden hoeft te leiden.³³ Echter, een vrije markt voor diensten in de EU betekent dat banen in een lidstaat niet alleen door buitenlandse werknemers, maar ook door buitenlandse zelfstandigen kunnen worden bezet. Het verschil in standaarden tussen de oude en nieuwe lidstaten is groot, wat zou kunnen leiden tot concurrentievervalsing. Door de grote verschillen tussen bijvoorbeeld de Poolse en Nederlandse arbeidsvoorwaarden bestaat er een prikkel juridische constructies te bedenken die binnen de werkingssfeer van vrij verkeer van diensten vallen, waardoor zij niet gehouden zijn aan de in Nederland geldende minimumregels rond arbeid.³⁴ De vrije markt van diensten staat haaks op het beleid van de lidstaten om de instroom van arbeid uit de nieuwe lidstaten te beheersen. Ook de rol van de sociale partners vermindert en instituties als het algemeen verbindend verklaren van CAO's en verplichte bedrijfstakpensioenen verliezen hun betekenis.

In de definitieve versie van de Dienstenrichtlijn die op 16 februari 2006 door het Europese Parlement is goedge-

keurd en waarmee de Europese Raad van Ministers op 22 mei 2006 heeft ingestemd, is het oorspronglandbeginsel geschrapt. Daarvoor in de plaats is een artikel gekomen met de titel 'vrijheid om diensten te verlenen'. In de tekst staat ook expliciet vermeld dat de richtlijn geen invloed zal hebben op de rechten van werknemers in het land waar de dienst wordt uitgevoerd. Bepaalde diensten, zoals openbare diensten, sociale diensten en gezondheidszorg, uitzendbureaus, transport en financiële diensten zoals pensioenen en verzekeringen vallen niet onder de nieuwe richtlijn. Het is de bedoeling dat de richtlijn in 2010 van kracht wordt.

De Detacheringsrichtlijn uit 1996 (Richtlijn 96/71 EG) verplicht de lidstaten erop toe te zien dat ook tijdelijk in hun land tewerkgestelde werknemers aanspraak kunnen maken op een basispakket aan lokale arbeidsvoorwaarden (minimumloon, arbeidstijden etc.), mits gunstiger dan de arbeidsvoorwaarden in hun gewoonlijke werkland. Detachering betreft het direct of indirect via een uitzendbureau uitzenden van een werknemer naar een andere lidstaat om daar voor rekening van die onderneming tijdelijke arbeid te verrichten. Detachering korter dan 12 maanden is een uitzondering op de toepassing van het werklandbeginsel. Dan geldt het oorspronglandbeginsel. Voor de sociale zekerheid geldt als hoofdregel de toepassing van het werklandbeginsel. Op basis van Verordening 1408/71 is hierop voor gedetacheerde werknemers een uitzondering gemaakt en geldt ook voor de sociale zekerheidswetgeving van gedetacheerde werknemers korter dan 12 maanden het oorspronglandbeginsel. In Verordening 833/04 is verlenging tot 24 maanden voorzien.³⁵ Ook voor zelfstandigen geldt een detacheringsbepaling.³⁶ Hier zijn aanzienlijke kostenvoordelen te behalen, omdat zelfstandigen zonder personeel niet gebonden zijn aan het minimumloon of een CAO.³⁷ Ook uitzendbureaus kunnen aanzienlijke premies ontwijken door gebruik te maken van deze constructie en mensen van een land met lage premies te detacheren naar een land met hoge premies.³⁸ Tot voor kort moesten dienst-

verleners uit de Europese Unie vooraf tewerkstellingsvergunningen aanvragen als ze in ons land aan de slag willen met eigen werknemers uit landen waarvoor geen vrij verkeer van werknemers geldt. Ondernemers uit de nieuwe lidstaten van de Europese Unie klaagden hierover bij de Europese Commissie. De vergunningplicht zou vrij verkeer van diensten belemmeren. In Nederland worden bonafide werkgevers uit de Europese Unie vanaf december 2005 niet meer verplicht om vooraf tewerkstellingsvergunningen aan te vragen als ze in ons land een dienst verrichten met eigen werknemers uit Polen of andere landen waarvoor geen vrij verkeer van werknemers geldt. Vanaf 1 december 2005 is er alleen nog maar een meldingsplicht voor detachering. Voor werknemers van uitzendbureaus blijft de tewerkstellingsvergunning wel vereist. Ook 'postbusondernemingen' blijven verplicht om vooraf tewerkstellingsvergunningen aan te vragen.³⁹

7. NEGATIEVE EXTERNE EFFECTEN

De dichtbevolkte gebieden van Europa vormen ook de economische kernen van Europa. Hier zijn de meeste banen, bedrijven en voorzieningen, en is de beste infrastructuur. Als keerzijde van de medaille komt hier echter ook de hoogste vervuiling, de meeste congestie en de minste natuur voor. De bevolkingsdichtheid in Nederland is met ruim 470 personen per km² naar internationale maatstaven absoluut en relatief zeer hoog. Hierdoor is de kans op negatieve externe effecten (overbevolking en verslechtering van het milieu) van netto immigratie relatief hoog. Deze externe effecten krijgen in de migratieliteratuur en bij de bepaling van de economische gevolgen van migratie ten onrechte weinig of geen aandacht.⁴⁰ Schaalearde effecten verlagen de kosten per eenheid product, terwijl congestie de kosten per eenheid product verhoogt. Is er een optimale bevolkingsomvang?

In 1993 concludeert de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in haar rapport 'Ouderen voor ouderen' dat immigratiebevordering als middel tegen de vergrijzing geen optie is, omdat de Nederlandse bevolkingsgroei onwenselijk sterk zou groeien. De WRR concludeert: 'Slechts een substantiële toename van het aantal arbeidsmigranten zou de verhouding tussen draagvlak en draaglast kunnen verbeteren. ... Pas bij een jaarlijks migratiesaldo van 125.000 ... zou ook het percentage 65-plussers in de bevolking op lange termijn gelijk blijven'. En schrijft verder: 'Gesteld dat arbeidsmarkt en samenleving dergelijke aantallen immigranten al zonder veel fricties zouden kunnen accommoderen, dan zou een sterke groei van de bevolking hiervan het gevolg zijn. De raad meent dat dit onwenselijk is. Hij ziet geen heil in immigratiebevordering als middel tegen vergrijzing'.⁴¹ Tien jaar later, in 2003, concludeert het Centraal Planbureau dat arbeidsmigratie op grote schaal geen effectief middel is om de financiële gevolgen van de vergrijzing te verlichten. Ook voor de arbeidsmarkt vallen geen positieve effecten te verwachten van arbeidsmigratie op grote schaal. Wel kan beperkte arbeidsmigratie gunstig zijn voor de arbeidsmarkt. Dit is vooral het geval indien immigranten hoger zijn opgeleid, goede vooruitzichten hebben op werk en in moeilijk vervulbare vacatures terecht komen.⁴² Van deze ideale omstandigheden is in de praktijk geen of slechts in beperkte mate sprake.

De bevolkingsdichtheid in Nederland lijkt een kritische waarde te hebben overschreden. Zo concludeert de Raad van Economische Adviseurs (REA) recentelijk dat door de overbevolking in Nederland de congestie- en milieudruk ondraaglijk dreigt te worden.⁴³ Om die reden is immigratie ongewenst en wijst de REA immigratie als instrument tegen vergrijzing af. Door economen wordt het bruto binnenlands product (bbp) per hoofd van de bevolking veelal als maatstaf voor de welvaart gehanteerd en welvaartsverschillen worden als een belangrijke verklarende variabele

voor migratiestromen gezien. Het bbp en dus de welvaart stijgt indien de milieuschade wordt beperkt, bijvoorbeeld door recycling of door het opruimen van vervuiling. Deze activiteiten voegen echter niets toe aan de reële welvaart in een land, maar weerspiegelen in feite slechts de stijgende transactiekosten om het economische systeem te laten functioneren. Anderzijds bevat het bbp niet de vervuiling van het milieu die welvaart vernietigt. Het prijskaartje ontbreekt dus.⁴⁴

8. MEER IMMIGRATIE LEIDT TOT MEER EMIGRATIE

Tussen 2000 en 2005 is de bevolkingsgroei in Nederland gedaald van 123.000 naar 30.000 personen. Deze daling wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door een afname van het migratiesaldo. De afgelopen jaren zijn er steeds minder immigranten gekomen. De immigratie daalde van 133.000 personen in 2000 naar 94.000 personen in 2005, het laagste aantal sinds 1988. Samenhangend met de aantrekkende conjunctuur is in 2006 een voorlopig einde gekomen aan deze daling. In het eerste kwartaal 2006 hebben ruim 22.000 immigranten zich in Nederland gevestigd; 2.000 meer dan in dezelfde periode in 2005. Na terugkerende Nederlanders zijn de Polen de grootste groep immigranten. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek komen er nauwelijks immigranten uit de andere nieuwe Oost-Europese lidstaten. Het aantal Poolse immigranten nam in 2005 toe met 2.000 tot 7.000. In het eerste kwartaal 2006 is het aantal Poolse immigranten toegenomen met 1.800 tegen 1.400 in de zelfde periode in 2005. Het aantal emigranten uit Nederland is de laatste jaren juist sterk gestegen, van 79.000 in 2000 naar 121.000 in 2005. In de eerste helft van 2006 hebben meer mensen Nederland verlaten (63.000) dan er zijn geïmmigreerd. Het vertrekoverschot bedroeg 19.000; 5.000 meer dan in de eerste helft van

2005. In 2004 waren er voor het eerst sinds de jaren vijftig meer emigranten dan immigranten: er verlieten per saldo ruim 16.000 personen Nederland. In 2005 steeg het negatieve saldo verder tot 27.000 personen.⁴⁵ Van alle landen van de EU heeft Nederland het grootste vertrekoverschot. De meerderheid van deze emigranten heeft de Nederlandse nationaliteit. Nederland is veranderd van een immigratieland naar een emigratieland. Daarmee neemt Nederland binnen West Europa een unieke positie in.⁴⁶ Deels hangt dit samen met de conjunctuur, deels met het restrictieve immigratiebeleid van Nederland. Echter de bevolkingsdruk is de belangrijkste verklarende factor.

Nederland heeft zowel relatief als absoluut een zeer hoge milieudruk. Milieudruk en bevolkingdichtheid zijn gekoppeld. De hoge milieudruk in Nederland is het gevolg van de zeer hoge bevolkingsdichtheid, het hoge inkomensniveau, de energie-intensieve productie en de grote emissie. Ook de milieukwaliteit in Nederland is laag. De milieukwaliteit heeft betrekking op de toestand van natuurlijke hulpbronnen, bodem, water en lucht op een bepaald moment. Het gaat hierbij dus om voorraadgrootheden.⁴⁷ Uit onderzoek van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) blijkt dat niet zo zeer de financiële prikkels, maar de kwaliteit van de samenleving (milieudruk) en de demografische druk – de bevolkingsdichtheid – belangrijke motieven zijn om te emigreren. Meer dan 80% van de Nederlanders die willen emigreren, dat wil zeggen permanent in het buitenland wil gaan wonen, vindt de bevolkingsdichtheid te hoog. De grootste groep emigreert met partner en kinderen. Mensen die Nederland verlaten zijn relatief jong en relatief hoog opgeleid en hebben vaker een hoog inkomen.⁴⁸ Dit sluit naadloos aan bij de *human capital*-theorie en bevestigt eveneens de menselijke kapitaalvlucht waarmee emigratie gepaard gaat en de reeds genoemde averechtse selectie. Dit is economisch ongewenst, immers nu financieel kapitaal volledig mobiel is, is de scholingsgraad van de beroepsbevolking de voor-

naamste determinant van de internationale handel. Emigratie en immigratie staan dus in verband met elkaar: het zijn communicerende vaten. Het negatieve economische effect van de door immigratie geïnduceerde *brain drain* wordt ten onrechte niet meegenomen in de berekeningen van de economische gevolgen van vrij verkeer van werknemers. Bevordering van immigratie is geen oplossing voor vergrijzing en ontgroening, in tegendeel, het vergroot de arbeidsmarktproblemen veroorzaakt door de demografische ontwikkelingen en remt de economische groei omdat het hoogopgeleiden aanzet het land verlaten. Het beleid dient zich niet te richten op de kwantiteit, maar op de kwaliteit van de beroepsbevolking, met andere woorden investeren in menselijk kapitaal, in kennis van jongeren en oudere werknemers. Selectief immigratiebeleid kan hier een aanvulling op vormen.

9. CONCLUSIES

Individuele economische voordelen van migratie hoeven niet samen te vallen met maatschappelijke economische voordelen. In tegendeel. De netto economische voordelen van migratie zijn noch voor het gastland noch voor het zendende land eenduidig. Vrij verkeer van arbeid heeft zijn sociale en economische prijs: verdringing, oneerlijke concurrentie, verstoring van de arbeidsverhoudingen en aantasting van de verzorgingsstaat. Bovendien treden er negatieve externe effecten op. Voor zover vrij verkeer van personen al economische voordelen heeft, geldt dit zeker niet voor iedereen. Migratie heeft aanzienlijke herverdelende effecten. Creatie van werkgelegenheid in het zendende land lijkt een effectievere en efficiëntere manier om convergentie bijvoorbeeld tussen Oost en West te realiseren en negatieve externe effecten van omvangrijke migratiestromen in te dammen.

NOTEN

- 1 Zie bijvoorbeeld SER, *Arbeidsmobiliteit in de EU*; CSED, *Met Europa meer groei*; Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'; United Nations, *Replacement migration*.
- 2 Krieger, *Migration trends*.
- 3 SER, *Arbeidsmobiliteit in de EU*, p. 32-33.
- 4 CSED, *Met Europa meer groei*, p. 45.
- 5 Zie bijvoorbeeld La Caixa, *The Spanish economy monthly report*, februari 2006; La Caixa, *The Spanish economy monthly report*, oktober 2006.
- 6 Zie Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'; Drinkwater e.a., 'The economic impact of migration'.
- 7 Zie De Mooij en Nahuis, 'Kansen en bedreigingen van de EU-uitbreiding'; Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'; Leibfritz e.a., 'Effects of immigration'; Alvarez-Plata e.a., *Potential migration*; Salt, *Current trends*.
- 8 Zie De Mooij en Nahuis, 'Kansen en bedreigingen van de EU-uitbreiding', p. 19; Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'; Leibfritz e.a., 'Effects of immigration'; Alvarez-Plata e.a., *Potential migration*; Salt, *Current trends*; Corpeleijn, 'Migranten en werknemers uit de Oost-Europese lidstaten'.
- 9 Zie Verbon, 'Sociale zekerheid in de EU-grondwet: best wel onzeker'.
- 10 Zie Coppel e.a., 'Trends in immigration'; Roodenburg en Van den Boom, 'Economische gevolgen van immigratie'.
- 11 Zimmermann, 'European labour mobility', in: *De Economist*, 153, 2005, p. 425-450.
- 12 Zie Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'; Leibfritz e.a., 'Effects of immigration'; Coppel e.a., 'Trends in immigration and economic consequences'.
- 13 Zie Lammers, 'How will the enlargement affect the old members'.

- 14 Sinn, 'EU Enlargement'.
- 15 Coppel e.a., 'Trends in immigration'; Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'; Leibfritz e.a., 'Effects of immigration'.
- 16 CSED, *Met Europa meer groei*, p. 123.
- 17 Ministerie van SZW, *Persbericht*, 5 juli 2006. Voor een nadere bespreking van de wijziging van de Wet Werk en Bijstand zie de bijdrage van Paul Minderhoud in deze bundel.
- 18 Zie Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'; Roodenburg e.a., *Immigration and the Dutch economy*.
- 19 Zie Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'; Roodenburg e.a., *Immigration and the Dutch economy*; CPB, *Arbeidsmigratie*.
- 20 Zimmermann, 'European labour mobility', p. 430.
- 21 Zimmermann, 'European labour mobility', p. 430.
- 22 Zie Boeri en Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?'.
- 23 REA, *Miljoenennota 2007: Vergrijzing is een verborgen zegen*.
- 24 Zie bijvoorbeeld Entorf en Möbert, 'The illegal employment of foreigners', p. 7-10.
- 25 Van der Heijden e.a., *Een schatting van het aantal in Nederland verblijvende illegale vreemdelingen in 2005*.
- 26 CSED, *Met Europa meer groei*, p. 115.
- 27 Zie OECD, *Employment outlook*, p. 21.
- 28 Krugman, 'Intra-industry specialisation'.
- 29 Krugman, 'Increasing returns'.
- 30 Lammers 'How will the enlargement affect the old members', p. 140.
- 31 Pennings, *Heeft het werklandbeginsel zijn langste tijd gehad?*
- 32 CSED, *Met Europa meer groei*, p. 129-130.
- 33 SER, *Advies over de Dienstenrichtlijn*.
- 34 Zie Ter Beek e.a., *Poolshoogte*, p. 28.
- 35 SER, *Advies over de Dienstenrichtlijn*, p. 120.

- 36 Pennings, *Heeft het werklandbeginsel zijn langste tijd gehad?*, p. 13.
- 37 Zie Ter Beek e.a., *Poolshoogte*.
- 38 Pennings, *Heeft het werklandbeginsel zijn langste tijd gehad?*, p. 14.
- 39 Ministerie van SZW, *Persbericht*, 24 november 2005.
- 40 Roodenburg en Van den Boom, 'Economische gevolgen van immigratie'.
- 41 WRR, *Ouderen voor ouderen*, p. 204-205.
- 42 Zie Roodenburg e.a., *Immigration and the Dutch economy*.
- 43 REA, *Miljoenennota 2007: Vergrijzing is een verborgen zegen*.
- 44 Zie Delsen, *Exit Poldermodel?*, p. 73.
- 45 CBS, *Persbericht*, 9 augustus 2006.
- 46 CBS, *Persbericht*, 10 februari 2006; CBS, *Persbericht*, 10 mei 2006, en Ter Bekke e.a., 'Emigratie van Nederlanders'.
- 47 Zie Delsen, *Exit Poldermodel?*, p. 72-74.
- 48 Ter Bekke e.a., 'Emigratie van Nederlanders'.

LITERATUUR

- Alvarez-Plata, P., H. Brücker en B. Siliverstovs, *Potential migration from Central and Eastern Europe into the EU-15. An update*, Berlin, DIW Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung Berlin, 2003.
- Beek, H.M. ter, e.a., *Poolshoogte. Onderzoek naar juridische constructies en kostenvoordelen bij het inzetten van Poolse arbeidskrachten in drie sectoren*, Den Haag, Raad voor Werk en Inkomen, 2005.
- Bekke, S. ter, H. van Dalen en K. Henkes, 'Emigratie van Nederlanders. Geprikkeld door bevolkingsdruk', in: *Demos*, 2005, 21, nr. 4, p. 24-28.
- Boeri, T., en H. Brücker, 'Why are Europeans so tough on migrants?', in: *Economic Policy*, 2005, p. 629-703; United Nations, *Replacement migration: Is it a solution to declining and ageing populations?*, New York, United Nations Popu-

- lation Division Department, Department of Economic and Social Affairs, 2000.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Persbericht*, Den Haag, 10 februari 2006.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Persbericht*, Den Haag, 10 mei 2006.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Persbericht*, Den Haag, 9 augustus 2006.
- Centraal Planbureau, *Arbeidsmigratie uit de Midden- en Oost-Europese toetredingslanden*, CPB Notitie, 14 januari, Den Haag, Centraal Planbureau, 2004.
- Commissie Sociaal Economisch Deskundigen, *Met Europa meer groei*, Den Haag, Sociaal-Economische Raad, 2004.
- Coppel, J., J.-C. Dumont en I. Visco, 'Trends in immigration and economic consequences', in: *Economics Department Working Paper No. 284*, Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development, 2001
- Corpeleijn, A., 'Migranten en werknemers uit de Oost-Europese lidstaten van de Europese Unie', in: *Sociaal-economische Trends*, Centraal Bureau voor de Statistiek, 4e kwartaal, 2006, p. 31-37.
- Delsen, L, *Exit Poldermodel? Sociaal-economische ontwikkelingen in Nederland*, Assen, Van Gorcum, 2001
- Drinkwater, S., P. Levine, E. Lotti en J. Pearlman, 'The economic impact of migration: A survey', in: *International Journal of Economic Development*, 2003, 5, nr. 2, artikel nr. 1.
- Entorf, H., en J. Möbert, 'The illegal employment of foreigners in Europe – The demand for illegal migration and market outcomes' in: *Intereconomics*, 39, 2004, p. 7-10.
- Heijden, P.G.M. van der, G. van Gils, M. Cruijff en D. Hessen, *Een schatting van het aantal in Nederland verblijvende illegale vreemdelingen in 2005*, Utrecht, Universiteit van Utrecht, 2006.
- Krieger, H., *Migration trends in an enlarged Europe*, Dublin, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2004.

- Krugman, P., 'Increasing returns and economic geography', in: *Journal of Political Economy*, 99, 1991, p. 959-973.
- Krugman, P., 'Intra-industry specialisation and the gains from trade', in: *Journal of Political Economy*, 89, 1981, p. 483-499.
- La Caixa, *The Spanish economy monthly report*, februari, Barcelona, 2006.
- La Caixa, *The Spanish economy monthly report*, oktober, Barcelona, 2006.
- Lammers, K., 'How will the enlargement affect the old members of the European Union?', in: *Intereconomics*, 2004, mei/juni, p. 132-141.
- Leibfritz, W., P. O'Brien en J.-C. Dumont, 'Effects of immigration on labour markets and government budgets – An overview', in: *CEPR Working Paper Series No. 874*, Munich, Ifo Institute for Economic Research, 2003.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Persbericht*, 5 juli, Den Haag, 2006.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Persbericht*, Den Haag, 24 november 2005.
- Mooij, R. de, en R. Nahuis, 'Kansen en bedreigingen van de EU-uitbreiding', in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 2003, 24, p. 3-29
- OECD, *Employment outlook*, Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development, 2005.
- Pennings, F.J.L., *Heeft het werklandbeginsel zijn langste tijd gehad?*, Deventer, Kluwer, 2003 (oratie).
- REA, *Miljoenennota 2007. Vergrijzing is een verborgen zegen*, advies van de Raad van Economische Adviseurs aangeboden aan de Tweede Kamer op vrijdag op 22 september, Den Haag, Raad van Economische Aangelegenheden, 2006.
- Roodenburg, H., en L. van den Boom, 'Economische gevolgen van immigratie', in: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 22, 2000, p. 3-26.
- Roodenburg, H., R. Euwals en H. ter Rele, *Immigration and the Dutch economy*, Den Haag, Centraal Planbureau, 2003.

- Salt, J., *Current trends in international migration in Europe*, Strasbourg, Council of Europe, 2005.
- SER, *Advies over de Dienstenrichtlijn*, 2005.
- SER, *Arbeidsmobiliteit in de EU*, Advies 01/04, Den Haag, Sociaal-Economische Raad, 2001.
- Sinn, H.-W., 'EU enlargement and the future of the welfare state', in: *Scottish Journal of Political Economy*, 49, 2002, p. 104-115.
- Verbon, H.A.A., 'Sociale zekerheid in de EU-grondwet: best wel onzeker', in: *Economisch Statistische Berichten*, 20 mei 2005, p. 220-222.
- WRR, *Ouderen voor ouderen. Demografische ontwikkelingen en beleid*, Rapporten aan de Regering 43, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag, Sdu uitgeverij, 1993.
- Zimmermann, K.F., 'European labour mobility. Challenges and potentials', in: *De Economist*, 153, 2005, p. 425-450.